

Hollandse middeleeuwer in Duitsland geëerd¹

Op 14 mei 1993 werd in 'das Alte Land' bij Hamburg een standbeeld onthuld. Het is een levensgroot brons van de jonge Duitse kunstenaar Carsten Eggers. Midden in het rustieke Steinkirchen zal men zich voortaan, naast de onlangs gerestaureerde oude dorpskerk, geconfronteerd zien met de verbeelde figuur van priester Hendrik, een Hollander uit de 12de eeuw.

Deze geestelijke leefde in een dynamische tijd, waarin de samenleving in westelijk Nederland radicale veranderingen onderging.

Dat was allemaal begonnen rond de aanvang van de 10de eeuw. De maatschappij omvatte toen nog alleen een relatief klein conglomeraat van verspreide nederzettingen. Men vond die tussen bosgebieden, samengedrongen op de geestgronden en hier en daar op vastere klei of klei-op-veenstroken langs de grotere stromen. Wat in deze nederzettingen overheerste was horigheid en onvrijheid, behalve in het noorden. Lang was iedere vooruitgang geblokkeerd geweest door de rooftochten van de Vikingen, die ontredering brachten. Nu echter liep die verschrikking op z'n eind. De mens herademde, ging denken aan een betere toekomst en kwam in beweging. En wel letterlijk! Al platbrandend en ploegend trok men de enorme veenwildernissen binnen die de kleine bewoonde wereld toen nog allerwegen omgaven.

Hoe zette men nu deze natte uitgestrektheden, die goeddeels een meter of drie boven zeeniveau gelegen waren, om in cultuurland? Daaraan lag een simpele maar zeer effectieve ontdekking ten grondslag: de zogenaamde Fries-Hollandse ontginningsmethode. Vanuit de lager gelegen rivieren en veenstroompjes groef men, min of meer loodrecht daarop en op niet te grote, gelijke afstand van elkaar, slootjes het hogere veen in. Dit veroorzaakte een zodanige waterafvoer en verlaging van de grondwaterstand dat men op de nieuw verworven landerijen niet alleen vee kon houden, maar ook koren verbouwen; een levensvoorwaarde in een primitieve maatschappij zonder markten. Wilde men doorstoten naar verder achterwaarts gelegen wildernis, waar geen stroompjes waren, dan groef men er eerst afvoerkanalen – weteringen – naar toe.

Het virus van meer *Lebensraum* stak allerwegen in het bewoonde deel van West-Nederland de kop op; van de toenmalige uitgestrekte venen beoosten Texel in het noorden tot de Zuidhollandse waarden in het zuiden en van de kust tot ver in het Utrechtse achterland. Aanvankelijk werd alleen de onderlinge afstand van de slootjes geregeld. Veelal door het bestuur van het dorp dat de basis van de ontginning vormde, of door de plaatselijke heer. Hoe ver men veen-inwaarts opstreekte was ieders eigen zaak.

Dat alles duurde tot omstreeks het jaar 1000. Overigens was toen al, buiten het machtsbereik van de Hollandse graaf, vrijwel alle wildernis in noordelijk Noord-Holland onder het mes geweest. Elders was men vooralsnog alleen langs de boorden van de grotere stromen actief geworden, vaak tot diep het achterland in. Nu echter gingen de inmiddels opgekomen landsheren, genoemde graaf en de Utrechtse bisschop, zich met de openlegging bemoeien. Niet dat ze de voortgang van de Grote Ontginning, zoals we dit spectaculaire continue proces tegenwoordig betitelen, iets in de weg legden; integendeel! Ze gingen alleen voorwaarden stellen; lucratief voor de schatkist en kennelijk heel wel aanvaardbaar voor de niet aflatende stroom van nieuwe gegadigden.

Voortaan werd bij de opzet van iedere nieuwe kolonisatie alles vastgelegd wat tussen

H. van der Linden

75

¹ Dit is een bewerkte redevoering die door prof. mr. H. van der Linden op 14 mei in Steinkirchen werd gehouden ter gelegenheid van de onthulling van een standbeeld dat voorstelt de priester Hendrik, die in het begin van de 12de eeuw het systeem van de Hollandse 'cope'-ontginningen in de Noordduitse laagvlakte introduceerde.

Afb. 1. Standbeeld van de priester Hendrik in Steinkirchen gemaakt door Carsten Eggers in 1993.

landsheer en toekomstige bewoners regeling behoefde. Aan de ene kant stond òf de landsheer zelf òf iemand aan wie deze de beschikking over bepaalde wildernissen had gedelegeerd. In Holland waren dat doorgaans leenmannen, in Utrecht veelal bestuurders van de grote Utrechtse kapittelkerken. Aan de andere kant traden ofwel vertegenwoordigers van een groep kolonisten ofwel de ondernemers van de ontginningen zelf op.

Van essentieel belang voor het overheidsgezag waren twee punten. Allereerst dat men geen boerenrepubliek kwam stichten, maar het gezag erkende. Daartoe diende de betaling van recognitietijnsjes, bestaande uit deniers, de kleinste gangbare muntjes. Die behoorden ieder jaar te worden opgebracht per boerderij, met land van de toen gebruikelijke breedte van 30 roeden: lange stokken van elk 12 voeten. Voorts diende de reeds sinds eeuwen voorgeschreven inbreng van 1/10 van de oogst en geboren dieren ten behoeve van de kerk in handen van het gezag te worden voldaan. Van die zijde zou dan wel voor onderhoud van de pastoor worden gezorgd. Dit voor zover dat nog nodig was naast de opbrengst van de pastoorshoeve, de boerderij die per kolonisatie diende te worden afgestaan voor eigen bewoning aan de plaatselijke geestelijke. Voor de toekomstige bewoners was het belangrijkste dat vastgelegd werd, wat in de voorafgaande periode al vast gebruik was in niet van hogerhand gereguleerde ontginningen: de vrije beschikking van iedere kolonist over zijn boerderij. Voorts regelde men de rechterlijke organisatie, de opkomst van een beperkt aantal dorpen in het landsheerlijke leger alsmede even-

tuele deelname in dorpsgewijze geheven belastingen; vaak met vrijstelling voor de moeilijke eerste jaren.

Belangrijk was bovendien het vastleggen van de toekomstige grenzen van de ontginning. De diepte van de landerijen, en daarmee van de gehele nederzetting, werd van te voren overeengekomen. Deze was in Holland aanvankelijk, tot medio de 12de eeuw, 12 zogenaamde voorlingen: 12 maal de afstand die men gemiddeld al ploegend aflegde, voordat men het span keerde. Iedere voorling omvatte 60 roeden. De totale nederzettingsdiepte van 720 roeden is mogelijk aanvankelijk ook in het Utrechtse toegepast. Maar al gauw, reeds voor het einde van de 11de eeuw, ging men daar over op zes voorlingen. Dit werd later ook in Holland de gebruikelijke ontginningsdiepte. Een dergelijke verkavelingsopzet leidt tot strookvormige nederzettingen, waarbij de eindgrens de loop van de basis van de ontginning nauwkeurig volgt.

De vele tientallen ontginningscontracten die in Holland en Utrecht werden gesloten noemde men 'cope'. Met de moderne begrippen koop en verkoop hebben ze slechts de naam gemeen. Van een koopsom was bijvoorbeeld geen sprake. Enkele tientallen nederzettingen dragen in hun naam nog de herinnering mee aan hun ontstaan: Nieuwkoop, Oukoop, Boskoop, Willes(Wilhelmus)koop, om er enige te noemen.

De Grote Ontginning, zoals die zich nu verder in Holland en Utrecht tot omstreeks 1300 ging voltrekken, was niet alleen spectaculair door de gigantische schaalvergroting van de bewoonde wereld. Met haar systematische slotenstelsels en verbindende weterringen, die nog altijd het gezicht van westelijk Nederland bepalen, vormde ze ook de eerste Nederlandse waterbouwkundige prestatie van allure. Daarnaast schiep ze het

Afb. 2. Schetskaartje van het oudste Hollandse cope-gebied. Het is een enigszins aangepaste versie van het kaartje door J. ter Haar te Hoofddorp vervaardigd ten behoeve van een artikel 'Esselickerwoude anders genaemt Heeren Jacobswoude' van schrijver dezes, in *Feestbundel D.P. Blok*, Hilversum 1990.

klimaat van erkenning van overheidsgezag en gegarandeerde vrijheid voor de inwoner. En dat laatste niet alleen om te gaan en staan waar men wilde, maar ook wat betreft de beschikking over de basis van het bestaan: de grond.

In het Hollandse staatje van die dagen werd aldus die 'landsheerlijke vrijheid' een dominerend goed, dat op het naar oppervlakte relatief kleine oude land de onvrijheid veel sneller deed verdwijnen dan elders in landsheerlijke Nederlandse gebieden; ook sneller dan in Utrecht, waar het veel omvangrijkere oude land een sterk tegenwicht vormde. De aldus onwrikbaar verankerde Hollandse vrijheidsgedachte zou in de nadagen van de ontginningen evenzeer een centrale rol gaan spelen bij de diverse Hollandse stadsstichtingen, om vervolgens in later eeuwen de ideële spil te gaan vormen van de Nederlandse staat in zijn opeenvolgende gedaanten.

Dit alles diende vooraf te gaan om de figuur en de betekenis van priester Hendrik te kunnen plaatsen. Hij was in zijn tijd, begin 12de eeuw, pastoor in het oudste Hollandse cope-gebied, ten zuiden en oosten van het – later veel grotere – Braassemmermeer. Al een eeuw eerder was men hier vanuit Hol(t)land langs de Oude Rijn onder Koudekerk, het achterland van venen ingetrokken. In het midden van die eeuw hadden de nieuwe nederzettingen zich daar zodanig ontwikkeld dat men er al drie kerken telde: in Esselijkerwoude (het latere Woubrugge), Riinsaterwoude en Leimuider.

Wij leven dan nog in de gelukkige tijd waarin voor zeer lange tijd het geweld van de zee uitbleef. De eerste zware stormvloed, die ook ten tijde van de Grote Ontginning viel, zou pas in 1134 toeslaan; hij teisterde Zuidwest-Nederland. Later zou een reeks zware stormvloeden, vanaf 1163 betrekkelijk kort na elkaar, uitgestrekte cultuurlan-

den tot in het hart van Nederland prijs geven aan de zee. Toen pas zou het kleine binnenmeer Flevo uitdijen tot de grote latere Zuiderzee en zouden ook het IJ en de verschillende grote meren in het latere Noord-Holland ontstaan. Van die ontwikkelingen, die tot de bouw van aaneengesloten dijken noopten en de ontginningsactiviteiten enige tientallen jaren op een zeer laag pitje zouden zetten, had onze Hendrik in zijn dagen nog geen vermoeden. Wèl zal hij al de bodemdaling hebben ervaren, die ontgonnen venen continu ondergaan door inklinking en oxydatie. Ver kan dat proces toen ter plaatse nog niet zijn voortgeschreden; men verbouwde er zeer veel later, in de 14de eeuw, nog altijd koren.

Hoever in de tijd van priester Hendrik de ontginningsgolf al verder oostwaarts was opgeschoven, weten we niet. Voor zover de oostelijke grens van het toenmalige Holland daar toen nog niet met de ontginningen Nieuwveen en Nieuwkoop was bereikt, was het in zijn dagen duidelijk dat dit dan wel spoedig zou gaan gebeuren. Ook in het aangrenzende Utrecht waren de meeste en natuurlijk de beste veenwildernissen al onder de ploeg genomen.

Dus ging men vanuit Rijnsaterwoude c.s. op zoek naar mogelijkheden elders. Hoe de contacten zijn voorbereid en tot stand gebracht weten we niet. Mogelijk is de Utrechtse bisschop intermediair geweest. Maar hoe dan ook, uit een tijd van uiterst schaarse gegevens is ons de inhoud van een uniek document overgeleverd.

We schrijven 1113. Plaats van handeling is het enige honderden kilometers van onze kustgebieden verwijderde hof van de aartsbisschop – tevens landsheer – van Hamburg en Bremen. We zien daar een delegatie van zes met name genoemde lieden optreden. Ze noemden zich Hollanders, de eerste maal in de geschiedenis dat men dit woord tegenkomt. Aan het hoofd staat priester Hendrik. Het blijkt dat aartsbisschop Frederik over enorme wildernissen beschikte, die voor zijn eigen onderzaten overtollig waren. Men kwam daarvoor een 'cope' overeen. Daarin werd aan de ontginners de vrije beschikking gegarandeerd over hun gronden en een jaarlijkse recognitie-denier per hoeve (720 bij 30 roeden) vastgelegd. De tienden zouden worden opgebracht volgens het tot in details omschreven tarievenstelsel dat in die verre streken gebruikelijk was. De gehele rechterlijke organisatie werd aan Hendrik c.s. overgelaten. Als men op een punt van de hoogste rechtspraak, die waarbij over lijf- of doodstraf kon worden beschikt, niet tot een beslissing zou kunnen komen dan zou de aartsbisschop desverzocht ter plaatse uitspraak komen doen. Om ook op dit terrein het oppergezag van de aartsbisschop te erkennen, zou men jaarlijks twee mark per 100 hoeven moeten betalen; een behoorlijk bedrag: 480 deniers. De kerken die men zou stichten zouden gedurende zijn leven zogenaamde eigenkerken van Hendrik worden; dat wil zeggen dat hij er onder meer de geestelijken mocht benoemen. Iedere pastoor zou een eigen vrije hoeve moeten krijgen.

Buitendien stelde de aartsbisschop aan de nieuwe kerken nog 1/10 ter beschikking van de tienden van al zijn parochianen. Hoe grootschalig men dacht blijkt, behalve daaruit, ook uit het genoemde getal van 100 hoeven. Immers met één zo'n aantal zit men al boven het totale aantal van de omstreeks 80 boerderijen in de drie kerkdorpen uit de streek van herkomst van de Hollanders.

Zou dit contract blufpoker zijn geweest dan zou men voor onze Hendrik geen standbeeld bij Hamburg zijn gaan oprichten. Neen, dit initiatief is een ongelofelijk succes geworden. Kennelijk had men thuis zoveel ervaring en kennis opgedaan en zo succesvol geboerd dat men een weloverwogen en realiseerbaar plan op tafel had gelegd bij de vreemde, verre landsheer.

Exact met dezelfde ontginningsdiepte (rond 2250 m), zoals die allerwegen in Rijnsaterwoude c.s. werd aangehouden, treft men in de Noordwestduitse laagvlakte zeker twintig ontginningsdorpen aan! Ook de recognitietijns-betalingen van één muntje per boerderij zijn daar in gegevens van later tijd nog op vele plaatsen teruggevonden. De eerste gebieden waar de Hollandse immigranten aan de gang gingen – de een bij Bremen, de ander bij Hamburg – dragen nog altijd de typerende naam Hollerland en Hollern. Ook cope-namen ontbreken er bepaald niet. Kennelijk gaat het dan om nederzettingen, ontsproten aan nadere, aanvullende cope-overeenkomsten.

Mede gevoed door overkomst, ook in later eeuwen, van nieuwe Hollandse immigranten naar die nog altijd wat verkaveling betreft op Holland lijkende streken, is daar tot

Afb. 3. Detail van de *Heimatkarte* zwischen *Elbe und Weser* met de omgeving van Steinkirchen. Duidelijk te herkennen zijn de gestrekte voorlingen uit het Cope-systeem. De naam *Ladekop* rechtsonder is een directe reminiscentie eraan.

op de dag van heden de herinnering aan de Hollandse oorsprong van de samenleving op vele plaatsen levend. Ook op wetenschappelijk terrein is deze grootschalige kolonisatie in Hollandse trant reeds bijkans een eeuw in Duitsland onderwerp van veelzijdig diepgaand onderzoek. Deze onderzoeken hebben een nieuwe impuls gekregen, toen in de jaren vijftig in Nederland de systematiek van de Grote Ontginning werd ontrafeld en de streek van herkomst van onze Hendrik boven tafel kwam.

Dit bracht in de jaren tachtig wijlen ds. Wolf-Dietrich Lichte, de Evangelische dorpspredikant van Steinkirchen, één der typische koloniatiedorpen naar Hollands model, op het idee om contacten te leggen tussen de bewoners van zijn dorp en die van de Hollandse moederstreek van priester Hendrik en de zijnen. Bezoeken over en weer hadden plaats. Zij leidden tot blijvende vriendschapsbanden. Enige tijd voor zijn plotselinge dood in de zomer van 1991 nam ds. Lichte het initiatief om priester Hendrik, die zo veel voor het ontstaan van zijn streek had betekend, blijvend te eren. Hij nodigde een jonge beeldhouwer uit zijn streek, de al genoemde Carsten Eggers, uit om een ontwerp te maken voor een standbeeld. Ds. Lichte heeft diens gips-model voor zijn dood nog gezien. Zijn initiatief werd door anderen ter plaatse voortgezet en het benodigde geld kwam bijeen.

Zo heeft priester Hendrik dan zijn herinneringsteken gekregen, en terecht. Hij heeft niet alleen essentiële betekenis gehad voor de openlegging van de Noordwestduitse 'Marschen' en 'Mooren' zoals ze in Duitsland heten. Ook was hij een zeer gedenkwaardige Nederlander. Hij was de eerste landgenoot die met groot en blijvend succes een tweetal specifieke kwaliteiten, waardoor Nederland in de loop der eeuwen tot ver buiten zijn grenzen bekendheid zou krijgen, in het buitenland introduceerde. Dat was allereerst de vrijheidsgedachte, die bij de Grote Ontginning al zo centraal stond en die in later tijden zoveel verdrukten van elders hier een veilig gastland deed vinden. Voorts de waterbouwkunde, zoals die gedurende vele eeuwen en tot op de dag van vandaag een grote schare Nederlanders al ontginnend, dijken en kanalen aanleggend, zeeslepend en baggerend over de hele wereld deed uitzwermen.